

זכרונותי על מרדכי טננבוים ועל עבודת המחתרת בביאליסטוק

מאת ברונקה קליבנסקי

הכרתי את מרדכי טננבוים בסוף שנת 1941. הוא הגיע אז כשליח מטעם חנוצת "דרור-החלוץ" במחתרת לגיטו גרודנו, בו התגוררתי עם הורי, ביקורו הקצר גרם או להתעוררות רבה בשורות הנוער. הוא הופיע באורה פשוט, בלתי אמצעי, תעליה ללא קושי להתחבב ולקשור מגע עם רבים. ידענו שכדי להגיע אלינו מווארשה היה עליו לעבור גבולות בחשאי. והוא קשה היה להכיר בו יהודי? להיפך. יהדותו היתה גלויה לעין. אם כי הסווה את עצמו כטאטרי בשם יוסף תמרוף, ויתכן שליטודי המזרחנות שלמד לפני המלחמה סייעו לו בזה. הוקסמנו מאישיותו. מאומץ לבו ומדבריו. בהם בלטה כבר אז התביעה להתנגדות ולמאבק. אין ספק, כי ביקור זה השפיע על רבים בתוכנו בגרודנו. מרבית חברינו עברו לאחר זמן לביאליסטוק וכאן להמו ורובם ניספו בשורות האייל. בתחילת שנת 1942 הוזמנתי לפגישה לביאליסטוק, שבה התלכד מרכז חלוצי נרחב יותר. המקשרת, בלה חון, עשתה עמי את הדרך ברכבת לביאליסטוק. ביד לא היו כל העדות, ואם כי תופעתי כלא "יהודיה". הרי היה עלי למצוא תחבולה כדי לחדור לתוך הגיטו. ניהשתי לדאנדארס גרמני ששמר ליד השער ואסרתי לו כי לקחתי כביסה סירי הגרמנים. בשבילם אני עובדת ואת הכבסים שכחתי בתוך הגיטו ועלי להביאם במהירות לבעליהם. הדאנדארס האמין כנראה לדברי ורק ציווה עלי למהר ולחזור התוצה דרך אותו שער עצמו. נשארתיו אז זמן קצר בגיטו ביאליסטוק ושבתי לביתי בגרודנו. נדמה לי שבמרץ 1943 הגיע אלי לגרודנו הרשל רזונסל, חבר פעיל בתנועתנו. הוטל על שנינו לעבור מגרודנו לביאליסטוק ובדרך לערוך ביקורים בעיירות היהודיות חשונות. מחובתנו היה לחדור לגיטאות, לקשור קשרים עם חברי התנועה המקומיים, למסור על המתרשש. להתרשם מהמצב הקיים במקום ולעבד תכניות פעולה ומגע רצוף. לעתיד. בכל מקום הזמנו נציגים לכנס של פעילי התנועה שעמד להיערך בסמוך לפסח. בביאליסטוק, את הדרך עשינו בהליכה או בעגלות כפירות שהודמנו לנו בכבישים. שנינו היינו גראים כנריים אמיתיים ואיש לא הטיל בנו חשד. לשם בטחון היינו מציגים עצמנו כווג ארוסים המתחקים אחרי משפחתם. כך עברנו את העיר דומברובה, שבה היו היהודים מרוכזים במחנה סגור. סוכובולח, יאסינובקה ועוד. לכל גיטו היינו תודרים בעזרת תחבולות וגם בפנים נאלצנו להעמיד פנים של זוג המחפש את משפחתו כדי להסתיר את זהותנו. לאחר מסע זה לא חזרתי יותר לגרודנו ונשארתיו לעבוד בביאליסטוק.

חברי הקיבוץ התגוררו אז בשתי דירות נפרדות בביאליסטוק. חלק אחד גר בדירה ברחוב יורוביצקה 3. בקירבת שער הגיטו. חלונות הדירה פנו לעבר אחד הרחובות הראשיים באזור ה"ארי" של ביאליסטוק. היה עוד מקום שלנו בגיטו — קראנו לו "חאטא".* זה היה צריף שעמד במרחק מה מהמבנים של הגיטו בסמוך לרחוב פאבריצ'נה. בבית זה ישב הקיבוץ. כל הנערים והנערות שהובאו על ידי מרדכי טנובוים הם היו כמה עשרות במספר והיו את הגרעין של האירגון הלוחם שלנו.

אני צורפתי לחבורה אשר ברחוב יורוביצקה. שינוי המקום לא השפיע עלי רוב טובה. חליתי וסבלתי מחוסר תזונה. הדברים הגיעו ליד כך שלא יכולתי להגיע את רגלי מחוסר ויטמינים. הסתיו קר היה ובחדר לא היתה כל חסקה. גרתי בחדר אחד עם בתיה וצבי מרסיק ואחרים. שעסקו אז באירגון נוצר חלוצי בגיטו. אני חייבת הייתי לעזור בעבודה זאת. העבודה כולה התרכזת בגן הירק של היודנראט.

מרדכי לא היה אז בביאליסטוק. הוא פעל בווארשה ובשליחות האירגון בשורה של ערי סערב פולין. אחד הראשונים היה שהעלו את רעיון ההתנגדות המזוינת ונשא את דבר הלחימה לריכוזים החלוציים. ב-1 בנובמבר 1942 הגיע מרדכי לביאליסטוק על מנת להשאר במקום. אך הגיטו היה אז סגור עקב "האקציה" שהתחוללה במחוז ביאליסטוק. כיוון שלא יכול היה להתעכב בעיר. החליט להמשיך לגרודנו. בדרך נעצר. עלה בידו לברוח. נפצע ברגלו. הגיע לגרודנו וכעבור זמן הופיע בביאליסטוק. כדי לרכוש את החבורה התנועתית. הוא התקרב אל כל אחד מתחברים והבין לרוחו. התרעם שהשאירו אותו ללא תרופות והשיג עבורי תרופות מחוץ לגיטו ושופנה ויסוצקה היתה באה אלי מדי יום כדי להזריק לי זריקות שתעמידו אותי שוב על הרגליים.

מרדכי הגיע מווארשה. לאחר ימי הגירוש הגדול. בימי הגירוש ספנו אנשי התנועה אכזבה מרה. אך בפרק זמן זה הובהר להם באופן מחלט. כי לא נותרה דרך אחרת. מלבד התנגדות ולחימה בכל מחיר. מרדכי ניגש לעבודה בהחלטיות וללא פשרות. תוך זמן קצר מאוד נשתנו פני הקיבוץ והריכוז התנועתי שלנו. מרדכי הפסיד חדר בדירה ברחוב יורוביצקה. חלקו החדר פנה לחצר בתוכה גר אנשי גסטאפו. בחדר עמד שולחן. ספה ממורטת ובפינה שולחן זעיר ועליו תמונתה של חנה (וגדה) הטובלת תמיד בפרחים. הדירה ביורוביצקה הפכה עד מהרה לעמדת לוחמים. הביאו לכאן שקי חול. למדו להשתמש בנשק — פירוק. הרכבת וקליעה למטרה.

מרדכי לא הסתפק בהפיכת החבורה התנועתית שלנו לגרעין של האירגון היהודי הלוחם. הוא ניסה להשפיע ולקרב אישים שונים בגיטו. להתחבר עם פלגים פוליטיים וחברתיים אחרים שפעלו בביאליסטוק. הוא טען וחזר וטען, כי התקווה שגיטו ביאליסטוק שונה מגיטאות אחרים. הצפוי לו גורל של מועדפים. היא אשליית-שוא. הוא הכחיש את הדעה כי נאמנות בעבודה לגרמנים. פותחת פתח להצלחה. הוא ראה את העקביות שבמזימה הגרמנית. אין זה עניין סקומי. ואין זו שאלה של גרמני טוב או רע. שבידו השלטון במקום פלוגי. הקו-הדרם מהישובים היהודים. זו הראשונה והבאות אחריה. אינם תקרית או התפרצות של טירוף. אלא חוליות בתהליך שתכליתו ההשמדה הטוטאלית של העם היהודי. על רקע זה התקרב מרדכי אל באראש. שהיה ראש-היודנראט בפועל של ביאליסטוק. הגיטו הביאליסטוקי חי באשליה מהממת. יהודי הגיטו לא ידעו על הסכנה הצפויה

* פולנית — ביקחה.

להם. בשמחה היה הגיטו קולט את הידיעות על התבוסות הנאציות בחזיתות המלחמה והשתדל להיות פרדוקסיבי. כל בתיהחרושת עבדו בשלוש משמרות. צריך היה לספק תוצרת לגרמנים ולהוכיח את יעילותו של הגיטו. היתה בכך משום אירוניה של הגורל. שסיפוק צרכי החזית הגרמנית הודהה לכאורה עם בטחון החיים היהודים בגיטו. ולמרות העובדה שכל כשורה על נצחון זה או אחר בחזיתות היה מלווה בידיעות סכאיות על חיסול הישובים היהודים האחרונים ברחבי פולין. עדיין האמינה ביאליסטוק, או גיסתה לשכנע את עצמה, כי בה לא תגע הרעה. היתה מעין אמונה, מעין שכרון של אמונה. ביעילות הבלתי מעורערת (Nutzlichkeit) של הגיטו הביאליסטוקאי. הגרמנים השתדלו לחזק אמונה זאת והיא הופצה ברבים באמצעות היוזגראט והיוזר הדינאמי שלו — אפרים באראש. האגדה שיוצר באראש מסביב לאישותו, אגדה של מושיע, הורע להתהלך עם הגרמנים ומוליך את ספינת הגיטו בביטחה בסערת העתים — פעלה בסיכומו של דבר כאורח מטמטם המחלישה את כוח העמידה והכוננות הלחמית של הגיטו.

עם זאת, הצליח מרדכי להשפיע השפעה עמוקה על באראש. המהגנס באראש היה בעל עבר ציבורי. הוא התרשם מאישיותו של מרדכי, ואם כי לא קיבל את דעותיו, הרי הפרספקטיבה שצייר בפניו הסנהיג החלוצי הצעיר, נחרטה היטב בתודעתו של ראש היוזגראט. מרדכי תבע עזרה ממשית לאירגון ואסנם באראש סייע בתחומים שונים. עד למועד האקציה הראשונה בביאליסטוק, בפברואר 1943, העניק לאירגון סכומי כסף ניכרים אף שידע את המטרות שלטענן מיועד הכסף תהא. כן מסר לידי אנשי האירגון תעודות היוזגראט והסמכויות שלו, מנוצלות על ידי מרדכי. אמונו של באראש במרדכי הגיע עד לידי כך שבימי „האקציה“ הראשונה מסר לו לסיקרוק את המטמון של היוזגראט בתב. חלק מהכסף שנתקבל מידי באראש העבר על ידי לונקה קוריברדוקה והמה שניידרמן לזאראשה. נמסר למטה האירגון היהודי הלוחם בעיר זו. זמן מה. היו המחלקות של היוזגראט והסמכויות שלו, מנוצלות על ידי מרדכי. אמונו של באראש במרדכי הגיע עד תכשיטים ומטבע קשה. האוצר היה חבר בבונקר המרכזי של האירגון, ברחוב כמילנה 7. אולם הקשרים והדוקים שבין באראש ובין מרדכי התמידו רק עד ה„אקציה“ הראשונה של פברואר ומאז התקלקלו היחסים בין השניים. וכפי שצד ניווכה הם הגיעו למיתחות רבה וקרע גמור.

בשלהי שנת 1942, עסקו בגיטו בהקמת מקלטים בונקרים לשעת חירום. הבונקר שהקימו הבחורים שלנו ברחוב כמילנה 7 היה פרי מחשבה ועבודה ממושכת. במשך חודשים אחדים עסקו הבחורים שלנו בלילות בחפירת המחבוא. עומקו של המקלט נקבע כ־4 מטרים מתחת לפני הקרקע. ארכו היה 35 מטרים ורחבו מטר וחצי — מעין צוואר ארוך. הותקן בו חשמל. אספקת מים ואספקת־אוויר. הבונקר הזה היה סמוך לבאראשים. ופתח הבאר שימש גם ככניסה מסורית לתוכו. בתוך הבונקר נקבע סידור המאפשר לשאוב מים מקילוך הבאר, אשר עבר מתחת לרצפת הבונקר. במחבוא זה הוסמן גם רדיו, וכו' נקבעה האזנה קבועה לידיעות.

ראשיתו של הציוד שנאגר על־ידינו מקורו ב„בויטהלאגר“ הגרמני. ל„בויטהלאגר“ היו גרמנים מביאים נשק שנלקח כשלל בפשיטות נגד פארטיזנים או סתם־נשק שלא היה ראוי לשימוש וכאן היו מתקנים אותו. בחזירינו הכינו מפתחות מזויזפים. היו חודרים בלילות אל מחוץ לגיטו, ופורצים אל מחסן ה„בויטהלאגר“. פעמיים נערכו פריצות כאלה — ובתצלחה. זה היה נשקנו הראשון. ברחוב יורוביצקה התמקמה סדנה־ועירה לתיקון נשק.

על מרדכי טנגבוים

הגענו להסכם עם הרביוניסטים, והם השאילו לנו סגרים אחדים מבין חבריהם, מומחים לתיקונים הללו. בערך, באותו זמן עצמו התחלנו לעסוק בקניות נשק באמצעות מתווכים. מרדכי יום הקמת בית-מלאכה לתעשיית רימונים. בית-מלאכה זה, אם אינני טועה, שוכן בדירה ברחוב סמולנה 10. על המלאכה ניצחו שני כימאים-גרוסמן ושרבר, שחיפשו נוסחאות מתאימות להתקנת חומר-נפץ לשימוש בתנאים שלנו. בהכנת הרימונים עבדו גם בחורות אחדות. הן היו מערכבות ומפוררות חוטרים שונים במכשירים זעירים. יודעת אני כי התלבטו קשה. כיצד לנסות את הרימונים המוכנים מבלי שהרעש שייגרם על-ידי ההתפוצצויות יסגיר את כל הענין. הניסויים הראשונים נערכו בגן הירק הגדול שהיה בתוך הגיטה. באותו גן נערך כעבור זמן הקרב הגדול ביום המרד. הגן היה נעול בלילות, אך לנו נמסר המפתח. ריכזנו לנסות את נשקנו בשטח הירק והדומם.

מרדכי סבור היה שבשעת האקציה של פברואר (12.2.43-5) צריך היה לצאת להתקפת-נגד ולא להשלים עם גירושם של 12 אלפים יהודים. אולם מבחינת הכוננות והתיכנון, הכל עדיין היה בחיתולים. וכפי שאמר, כולם חביטו עליו מתוך תחינה. שלא יצוה על היציאה לקרב מייד ובלווי. הוחלט, אם כן, שיש לשמור על כל חברי המחתרת, הבחורות ירדו לבונקרים (היו לנו אז שני בונקרים בשטח הגיטו) ואילו הבחורים יצאו למקומות העבודה בבתי-החרושת. הנחנו כי הפעם לא יגעו באנשים העובדים במפעלים. ההנחה הזאת התאמתה. חברי השומר-הצעיר סירבו לצאת לבתי החרושת נוכח האקציה, וטובי האנשים שלהם נלכדו במחבוא. בזמן האקציה, השיג לו מרדכי כובע של שוטר, וחתרוצץ ממקום למקום. הוא יצא לתחום בתי החרושת והביא מזון לבחורים, כנראה שנוסף על הרצון לשמור על המגע עם הבחורים. פעל מתוך חרדה לשלומם. ללא ספק ביקש גם לראות את הנוראות במר עיניו.

ובאותם ימי מבחן עצמם חל הקרע בין באראש ובין מרדכי. מרדכי הסכים למוצא של מחבוא תוך הנחה שהזמן שיוותר לאחר הגירוש של פברואר, ינוצל במלואו לשם הכנה קדחתנית. ואף יהודי לא יימסר יותר חי לידי הגרמנים. הוא פנה לבאראש, וביקש ממנו כסף למען האירגון שצרכיו הלכו והתעצמו. הפעם סירב באראש לשתף פעולה ולתמוך באירגון. על כך השיב מרדכי שהוא נוטל חלק מהמטמון שנמסר לו לשמירה, והכסף ינוצל כראוי. דבר זה הביא למחלוקת חמורה, ומרדכי חשש שבאראש יצוה לאסרו, על כל פנים, בשלב האחרון, לפני פרוץ המרד. נאלץ מרדכי להסתתר בפני "ידידו" באראש, כי ארבה לו סכנה של ממש מצד היודנראט. במכתב שנכתב ב-13.8.1943, כלומר יומיים לפני הגירוש האחרון בגיטו ופרוץ המרד, רומז מרדכי דברים מפורשים על התמודדות עם באראש ועם היודנראט. "ענין אידיאטי מאוד — כותב מרדכי — אני נדרש על ידי המשטרה, חשוד בגניבה". במשפט זה מתיחס מרדכי להתקפה שנערכה על המחסן של היודנראט בגיטו. בקשר עם מבצע זה, התכוון באראש לאסור את מרדכי טנגבוים. הוא חשד שהפעולה בוצעה כדי להשיג כסף לקניית נשק. מרדכי נאלץ להסתתר. כאמור, יומיים אחרי התקרית התחיל הגירוש האחרון. בהמשך נאסר באותו מכתב של מרדכי: "ענין מעצבן מאוד. ר. זרק את העבודה". ר. — הוא רובצ'ק — רזנברג. חבר האירגון שמוצאו מסוכובולת. עבד ביודנראט ושימש מעין איש קשר בין היודנראט ואנשי האירגון. ובאותו קטע של מכתב עצמו נאמר: "אך מרובה כל כך העבודה ורב כל כך העידוד יומיים עד שנשכחת

* כל הציטוטים מדברי מרדכי, לקוחים מצוואי מכתבים שברשות המחברת.

החזירות של הסרדיוטים השונים, למרות שהם מתרועעים במרכבות וכו', אין טעם לעסוק בהם. אין ספק שה"סרדיוט", אליו מתכוון מרדכי במכתבו הוא באראש. רק באראש היה בעל מרכבה בגיטו, אנב, על מרכבה זו התהלכו הלצות שונות בגיטו. אחת מהן אמרה שכל אימת שבאראש חוזר מביקוריו אצל השלטונות הגרמניים, ניתן לקבוצ לפי מבט הפנים שה הסוס הרתום למרכבה אם הצליח בהשתדלויותיו או לא.

כבר ציינתי שלא בלב שלם השלים מרדכי עם העובדה שהלחימה תידחה, ובגירוש פברואר ידוכו המאמץ שלנו במשימת הצלת החברים. כיוון שמרדכי לא סמך כלל על מחבואים ובתי-חרושת העשויים כביכול להצניק חסינות לעובדים בהם, חולקה לכל אחד מאתנו, מנת ציאנקאלי, אותה היה עלינו לבלוע ברגע שניפול לידי הגרמנים, מרבית חברינו, לא נפגעו בימי פברואר, אך מקרה אחד טראגי אירע בקשר עם מנות הרצל. אתה מתברותנו (היא היתה קרובה אלי אישית, אך שמה פרח מזכרונותי), לא הסתתרת באחד משני הבונקרים, אלא התחבאת יחד עם הוריה בעליית הגג של אחד הבתים בגיטו. בת יחידה היתה, וכנראה בשל הקשר האמיץ להוריה, לא התחברה אל החברים בימי הגירוש. הגרמנים פרקו את הבית שבו הסתתרה המשפחה, עלו לעליית הגג, והשפה הגרמנית מכשרת הרעות, נשמעה בקירבת המחבוא, הגערה, כפי הנראה, היתה סבורה, כי נתגלו, ובו ברגע, בלעה את הרצל. לאחר שעות, מצאו הוריה כי בתם מתה, ולא יכלו לסלוח לעצמם שהיתה מונחת לידם גויית בתם, והם לא השגיחו בכך, חששנו לסיבוכים והיינו נבוכים מאוד, ראשית, דאבנו על קרבן-שוא, אך גם חרדנו פן יגרמו החורים צרות, יקסו רעש מסביב לפרשה, ויאשימו אותנו בסות-בתם.

כאשר נכנסתי לגיטו, הלכתי לבקר את ההורים. מצאתי אותם שקועים ביגתם, אך ללא שמץ טרדניה כלפינו, הם רק חזרו ותמזו על העובדה כי לא עלה בידם להבחין מיד בסות בתם, אלא ישבו מכתמים ליד הגוויה. בלי לדעת שמת מוטל בסמיצתם.

ה"האטה" — ביקתה" היתה פתחה לרבים כבר לפני הגירוש הראשון. כאן היו יושבים ישיבת קבע, חברי הקיבוץ, והיו באים להתארח נערים ונערות שהיו מקורבים אלינו, וגם קשישים יותר, אנשי המפלגה. לכל אחד נמצא דבר מה לאכול, וכל אחד מתבאים היה מתחמם באווירה המיוחדת ששררה ב"ביקתה", אוכל היינו משיגים בתחבולות דרכים עקיפות שונות. עובדי הגן היו מביאים ירקות, עצמות למרק היינו מקבלים מהיודנראט, לחם ועצים השגנו בדרך מקורית: אחד מתברינו, חיים גרודנר (היה גם זמן מה בוילגה), עבד במאפייה של היודנראט. היינו מחכים לערב, שבו היתה השמירה על המאפייה, מוטלה על חיים, בערב כזה, היו מתגנבים אחדים מתברינו אל המאפייה. הבנות היו מגרדות את שארית הבצק הפריך עדיין, שהיה דבוק לכלי המאפה, ואילו הבחורים היו משתערים על הכלונסאות שנערמו בתצר המאפייה, מאותן שאריות של בצק, היינו אופים מציות דקות ואילו העצים שימשו לצרכי כישול בדוד הכללי.

מרדכי היה מתחבט הרבה, ומהרהר בתפקיד המוטל עליו ועל חברים אחרים, לאור המצב שנוצר לאחר הגירוש של פברואר. דבר אחד היה מוטל עליו ועל מרבית החברים: עתה, עם בואם של הגרמנים לגיטו, יש לצאת להתקפת נגד, אולם מרדכי ידע היטב מה משמעות הלחימה בגיטו ביאליסטוק. במקרה שכתב בעקבות האקציה הראשונה, משתקפים הרהוריו הקשים. למרדכי היה ברור כי בגיטו ביאליסטוק לא ניתן לערוך קרב מסודר, הרי גיטו קטן יחסית וחשוף, את בתי העץ, ניתן להשמיד ולשרוף בנקל.

* ראה: "דפים מן הדליקה".

ואז יהיו גלויים הלוחמים לעיני האויב. העולה עליהם ללא פרופורציה כלשהי בכוח ובאמצעים. ביאליסטוק היתה מוקפת יערות, וטבעי שמחשבתו של מרדכי הופנתה גם בכיוון זה. כיצר שבו יש מקום ללחימה ולהצלה כאחד. באותו זמן היתה תנועת השוטרים הצעיר מקיימת קשר עם קבוצת הפארטיזנים הראשונה מקרב הקומוניסטים, שיצאה את הגיטו בראשית 1943. מרדכי החליט לשגר שני בחורים, הסכירים היטב את הסביבה, אל עבדי הערות. על מנת למצוא קשר עם פארטיזנים. בעצם באותו זמן, בראשית שנת 1943, טרם התבצרו עדיין פארטיזנים של ממש בסביבות אלה. האוטריאדים * החזקים, עתידים היו לפקד את היערות שלנו רק כעבור חודשים מספר. אחד היוצאים למסע זה היה הרשל רוזנטל, עמו עשיתי את דרכי מגרודנה לביאליסטוק תוך כדי ביקורים בישוכים הוערים בסביבה. אנחנו כינינו את הרשל "סיעכונגי מגיד", משום שידע לגמול מרחקים גדולים בתליכה. הרשל וחברו יצאו למסעם ביערות ביוני 1943. לא היה בידם נשק, והוראה בידהם להתקיף את הגרמנים ולשלול את נשקם. יהודים בודדים אלה, חדרו לעבי היער ותתחקו אחרי פארטיזנים. כאמור, פארטיזנים של ממש, הגיעו לאותה הסביבה רק במחצית השנייה של שנת 1943. לכן לא מצאו השליחים קשר אל הפארטיזנים, אך החלק השני של משימתם — לקיחת נשק מידי הגרמנים — עלה יפה. הרשל חזר עם כלי אוטומאטי או שניים, דבר שעורר התלהבות כללית. הוכח כי ניתן לצאת בידיים ריקות ולחזור עם נשק לגיטו. על פניו של מרדכי ניכרת היתה היטב האכזבה, אולם הרשל עשה מלאכה נאמנה. הוא לא הסתפק בכך שתר ביער, אלא ניצל את היכריות שלו עם הכפריים בסביבות ישינבוקה כדי "למשוך אותם בלשונם" ועל ידי כך, להיוודע אם הפארטיזנים פועלים בסביבה. אך אלה לא ידעו דבר, מרדכי חשב גם על הצלת גערות יהודיות בעלות מראה "לא יהודי" ושליחתן לצד ה"ארי" של ביאליסטוק, המטרה היתה כפולה. שם היו יותר יעילות, ולמרות העבודה המסוכנת, היה להן גם סיכוי סביר יותר להישאר בחיים. אני חייתי אתה מתעוררת הללו.

אתה הפעולות החשובות שהוטלה עלי, היתה הבאת נשק לגיטו. נסעתי פעמים רבות אל איכרים שבסביבת גרודנה, וקיבלתי אקדחים ורימונים. את הנשק הטמנתי בתוך לחם. בצעתי את ככרות הלחם הכפריים, הגדולות והעגולות לשני חלקים. הוצאתי בזחירות את פנימו של הלחם והכנסתי את הכלים לתוך החלל שנותר, ולאחר מכן, סגרתי בדייקנות את חצאי הככרות בחוסר המאכל הדביק. את ככרות הלחם הללו הבאתי לביאליסטוק, וכאן, בצד ה"ארי" של היער, היה מקבלם מידי החבר שלנו, הרשל רוזנטל. הרשל היה מכניס את הנשק לתוך הגיטו. כדורים לאקדחים הייתי גונבת משלושת הגרמנים, אצלם עבדתי. יותר מסובך היה להשיג רובה, אך דבר זה לא אירע פעמים רבות.

אחד מדאגותי העיקריות של מרדכי היתה בעיית האיחוד של חלקי המחתרת השונים הפועלים בביאליסטוק לגוש לוחם אחד. חטיבות המחתרת בגיטו היו מנהלות את עניניהם ומתכננות אותם בנפרד. היתה גם מעין התחרות, במובן הנעלה של המושג. להספיק יותר, להשיג יותר נשק, להתקדם בהכנות, להקיף יותר בתחום הקשרים עם החוץ, סביב האיחוד היו לבטים רבים. מרדכי סבל מכך הרבה. הוא ידע כי פעולה יעילה ובעלת משקל בעת מבחן מותגית באיחוד הכוחות, ומאידך גיסא, קשה היה להסיר את תסחיצות שהזמן

* רוסית — יחידה פרטיזנית.

** יידיש — מגיד העיבר ספקים למקום ודורש דרשותיה.

הנביהן. לפיכך נוסף גרם הוויכוח בין מצדדי הלחימה בגיטו ובין אלה שהעדיפו את היציאה ליצר. מותר להניח גם שהקומוניסטים לא נתנו אמון מלא במרדכי בשל הקשרים שחברו אותו עם באראש. תחילה היה קיים שיתוף פעולה בין תנועות ארץ-ישראל העוברת. מאוחר יותר הצטרפו לברית של התנועות הללו, גם חברי הנער הציוני, הרביניר ניסטים וה"בונד", ולבסוף, סמוך לפרוץ המרד הישלים המעגל ועלידי הצטרפות הקומוניסטים. קם איחוד כל הכוחות. במכתבו מ־3.8.43, כתב לי מרדכי בהתרוממות רוח גדולה, כי ביום המשי, ב־29.7.43, הגיע לאיחוד מלא של כוחות המחתרת בגיטו. מרדכי נבחר למפקד וכסגנו, מושקוביץ' — הקומוניסט.

הגיטו חולק לקטעים, עובדו הכניות התקפה. בשעת הצפויה להתחלת הגירוש, הוחלט להצית את בתי-החרושת. לאחר שהסתבר כי אין פאריטיזנים בסביבה, והיציאה ליצר אינה מעשית, נעשו התכנות ונתגבשה ההכרעה על הלחימה בגיטו כדודאות שאין לסטות מסנה. וברור היה לכולם כי זוהי הדרך היחידה. סמוך ליום הגירוש, נקבע כי בתחום הלחימה, ייעשה מאמץ לפרוץ ליצר, הבונקר אשר ברחוב כמילנה 7, צריך היה לשמש כמקום ריכוז. משם צריכים היו הלוחמים לעבור אל מחוץ לגיטו ולהגיע אל היצר.

עוד לפני כן, ניסה מרדכי להשיג סיוע של א. ק. הוא נפגש עם אנשי המפקדה באיזור ביאליסטוק. המתווך שזימן את הצדדים היה פיליפובסקי, שהגיש לנו עזרה רבה בתחומים אחרים. הם קבעו את מקום המיפגש בצד ה"ארי" של היצר. התרעמתי מאוד על כך, כי היתה כרוכה סכנה רבה ביציאתו של מרדכי אל מחוץ לגיטו, בעוד שהפולנים יכלו להיכנס לתוך הגיטו פנימה ללא קושי. שקלנו אם אמנם נכון יהיה שמפקד האירגון היהודי יעזוב את הגיטו ויפגש עם חבורת פולנים באיזור ה"ארי". חששנו מפני מלכודת. אך הם תבעו בכל התוקף להיפגש אך ורק עם המפקד. ומרדכי החליט ללכת. סיכון נוסף היה בכך שהפגישה עמדה להיערך בשעת הערב, סמוך לתחילת העוצר. ועל מרדכי היה להתהלך ברחובות בשעה שאסור היה להימצא בחוץ.

הפגישה נתקיימה. תוצאותיה היו דלות ביותר. הם לא הגישו שום עזרה של ממש. מרדכי לחץ עליהם. הוא טען כי בגיטו ישנם אנשים המוכנים לכל, אנשים שאפשר לסמוך עליהם בכל הנסיבות. והרי ידוע היה כי אנשי א. ק. לא תמיד עמדו במבחן העיניים ואירגון פולני גדול זה סבל מפלות רבות. הדבר היחיד שצמח מאותה היוועדות, היה כרוז בשפה הגרמנית. שחובר לשם הפצה בין החיילים הגרמניים. הכרוז חובר על-ידינו בגיטו וחולק על-ידי שלוחות של א. ק.

דכאון קשה תקף את מרדכי לאחר שהגיעו הידיעות על המרד וחסול הגיטו בווארשה. עוד קודם לכן נפגע קשה, כשנודע שתמה נתפסה בווארשה בימי הגירוש של ינואר 1943. הוא היה קשור אליה בקשר רעים אינטימי עמוק. כאשר הגיעו הידיעות על חיסול הגיטו ועל סימדי המרד, סבר מרדכי כי כל הלוחמים צד האחרון, נהרגו בקרב. היתה זו פרידה מכאיבה מאוד והיתה ההרגשה כי ביאליסטוק נשארה השריד האחרון לחיים יהודיים בפולין. עלי הטל לנסות להתקשר עם וארשה.

כשיצאתי לצד ה"ארי" של ביאליסטוק, היו אלה לונקה קוזיברודקה ותמה שניידרמן שדאגו לסידורי, והכניסו אותי לעבודה. הן הכינו למעני את הקרקע, וכאשר נכנסתי למסלול העבודה, כבר לא היו בחיים. את לונקה ואת בלה חזן תפסו לפני שלכדו את תמה. לא ידענו אז שהן הובלו לאושוויץ. הן הגיעו למחנה כפולניות. על מאסרה של לונקה נודע

לי מיד לאחר המעשה. לונקה היא שמידרה אותי לעבודה בביתם של גרמני. צונפירי * ברכבת. הדבר היה נוח וחשוב, כי יכולנו באמצעות ה"בעל־בית" לקבל היתר נסיעה ברכבת בלי להזדקק לרשיונות רשמיים. הללו הניחו כי הנסיעות התכופות שלנו ברכבת, כרוכות בהנחת מזון, שהיתה אז מלאכה שכיחה אצל הפולנים. כמובן שניצלנו דרך זו למטרותנו אנו. מאחד הגרמנים העובדים ברכבת, נודע לי כי לונקה נאסרה ושמצאו אצלה כסף רב. הגרמני טען כי לונקה לא נהגה בתבונה. הרי יכלה למסור את הכסף לו, לגרמני, ובכך היתה מונעת את מאסרה. נודע לי כי לונקה ובלה הובאו לכלא הגדול בוראשה — פאביאק, ומשם נעלמו עקבותיהן. אחרי ה־13.1.43 ניתק עמן הקשר, וכאמור, הן הגיעו לארשביץ כפולניות.

רציתי לנסוע לווארשה, אך מרדכי התנגד למסע. הייתי הולכת יום אל הדואר ומצפה לידיעות, כתבתי לאירנה אדמוביץ ** ולכל כתובת המצויה בידי, אך לא קיבלתי שום תשובה. מרדכי שציפה בקוצר רוח לידעות מווארשה, אסר עלי בסוף את ההליכות החוזרות לדואר. הציפה למכתבים ותשאלות התכופות עלולים היו לעורר חשדות. במכתבו של מרדכי מאותם הימים, הורגשה נימה פסימית. באחד ממכתביו כתב לי כי וגור עלי, להיות מלאך־המוות וכי כל האנשים שמסביבו הולכים ונעלמים וגם עלי לריוח.

זוהר אני היטב את מראו. פנים מאורכים, שחומים, שערות כהות, אף גשרי ועיניים מאורכות מעט, בעלות מבט כוחן ומבין שבא מעומק של נפש מתורגרת. בגדים אפורים ונעליים גבוהות ושחורות הקנו לדמותו, בנוסף למראהו, ביטוי מיוחד ומרתק, במהותו היה מרדכי אדם חלמני עם נטיות מובהקות לאמנות ולספרות. לעתים היה מתפרץ ומטיח דברים קשים, אך לאחר תקריות אלה, היה סובל ואומר כי איך האנשים אשמים בכך שהנסיבות הזמן הטילו עליהם חובות שהן למעלה מכוח אדם רגיל. הוא לא נרגע עד שהצליח לישר את ההדורים ולהתפייס עם האדם, שעליו הרים קולו. מצאו היה ממשפחת עניים בוראשה, הוא העריך מאוד את אמו. נראה כי אחיותיו הגיעו בגיל צעיר למידת עצמאות וכל אחד פילס לו בעצמו את דרכו בחיים. מרדכי, הוא שדאג לעליית אחותו הצעירה תמר ארצה, המלחמה פקדה אותו בזמן שהיה בהכשרה, וכולו דרוך לקראת העליה הממשמשת ובאה.

סבורה אני כי הוא ראה את המציאות בימי המלחמה בדרך מסוכחת מאוד. התאונן על אולת ידן של המפלגות היהודיות ואישי הציבור, קבל קשה על חוסר־המעש של הארץ והעולם. כולם, כולם מדברים ומדברים. מכאן חוסר־הכוח שלנו — כתב, הוא אמר לי פעם, כי שם, בארץ, עוסקים כבר בעריכת אזכרות למעגנו, ובכך ידם רבה.

רחב־לב היה מרדכי, דאג לכך שכל אדם בקירבתו, יזכה לתשומת לב, לתשורה קטנה. בין השאר הקפיד על הנהג לגרום מעט שמחה לכל אדם ששיתף עצמו במיבצע חשוב. יום אחד קיבלתי ארגז מיניאטורי, מכוסה ציטורים אמנותיים, חיקוי מדויק של הארגז המקורי, המכוסה במכסה עגול ומחוזק בחישוקי מתכת, שבו היו רגילות בנות־פולין

* אחראי לרכבת.

** פולניה, פעילה מטעם תנועת הצופים הפולנית, ידידת השופרים ופעילה למען המחתרת היהודית בימי המלחמה.

לאחסן את גרונותי. מרדכי תכנן את הארגון הזעיר, וחבריניו שעבדו בנגריה ביצעו אותו לפי בקשתו.

זכור לי, כי באחד הימים חלמתי חלום מבעית. בחלומי ראיתי את מרדכי הולך עם תבורת צעירים לרחוץ בנהר. מרדכי טבע. הייתי מוועזעת והתרעמתי על חבריו, שהפקירוהו לטובו. והרי ידע לשחות — כיצד זה טבע? כאשר באתי לניטה, לא התאפקתי וסיפרתי לו את החלום. בעת הסיפור לא אמר דבר, אך כעבור זמן, באחד הסכתבים, חזר לנושא החלום. הוא כתב שזודאי כי החלום הנורא שלי עתיד להתגשם, ואפילו אם לא באותה צורה ממש. הוא כתב לי במכתבו: „את כמחה שאכתוב לך כי אין להאמין לחלומות. ואמנם אין לתת אמון בהם. אלה בדיות. אולם חלום זה, החלום הנורא, עתיד להתקיים. לא לגמרי כך כפי שאת חלמת — אך בדומה לכך. האיסמה היא למעשה אותה אימה עצמה. אבל אין בכך שום דבר נורא. סרחי הוויזונית לא יחדלו כשל כך להפיץ ריחם. הנה הם כאן לפני בשפע רב. הערבים יהיו כמקודם — שקטים, שלווים, נערים שתורי עין יודו לנערות בהירות שער על סכתביהן הנאים והמלים הטובות. שום דבר נורא לא יקרה בשל כך (אם נחשוב באופן אובייקטיבי)“.

לא אספר כאן על המרד בגיטו ביאליסטוק. הדברים ידועים. לאחר הקרב התרכזו בכונקר, 72 לוחמים. היה עליהם להמשיך, וללכת אל היער, אך הם לא עשו את דרכם. רק אחד מהם נשאר בחיים במסיבות בלתי ברורות. השאר נתגלו. נתפסו. הוצאו להורג. אינני יודע מה אירע למרדכי. ברור ולמעלה מכל ספק, שהוא וגם סגנו מוסקוביץ, לא נמנו עם 72 הלוחמים אשר התרכזו בבונקר ברחוב כמילנה. קיימת גירסה האומרת כי בתום הקרב, התאבדו מרדכי וחברו מוסקוביץ, זאת מסרו אנשי הגיטו, עם נפגשותי לאחר הגירוש. ייתכן כי מרדכי ראה עצמו קשור בקשר בל ינותק עם הגיטו, וגמר אומר לסיים את חייו בדרך זאת.

מרדכי העלה את הרעיון, להקים ארכיון במחתרת. ומרסיק התנדב להיות אחראי למיבצע. מרדכי לא הסתפק בכך שהטמין בתוך הארכיון תעודות וכתבים אישיים שלו. הוא ביקש להפכו לארכיון כללי ככל האפשר, ואמנם הארכיון היה בנוי לפי מתכנת של הארכיון הווארשאי מיסודו של רינגלבלום. מרדכי פנה לאנשים שונים, שהיה ערך מיוחד לעדותם, וביקש שירשמו את כל הידוע להם. בנובמבר 1942, חוסלו הריכוזים היהודיים בסביבות ביאליסטוק. חלק מהאנשים הובא לפילק ה-10. יחידים, בתחבולות שונות, הסתננו לגיטו, ומרסיק גבה מהם עדויות למען הארכיון. כן יש בארכיון עדויות על גרדנה ועל טרבלינקה. גם באראש מסר לארכיון העתקי מודעות ופרוטוקולים של היודנראט ואף העתקי תעודות גרמניות.

מרדכי דיבר על כך תכופות. שמתפקידו של הארכיון לשמש עדות. „למען הדורות הבאים“, היה אוסף שירי-גיטו וכל ילד שהיה מביא לו שיר כזה היה מכבד בדברי מתיקה. על פי רוב בסופגניה. עד מהרה היו באים אליו ילדים מכל קצוות הגיטו, והיו שרים את האלגיות והבדלות למיניהן, יצירותיהם של אלמונים במציאות הגיטו. חלקים מהארכיון,

על מרדכי טננבוים

נתגלו כידוע ופורסמו בדפוס. אך אותם שירים ששמע מרדכי מפי ילדי הגיטו וכן פרקי פולקלור אחרים, לא נתגלו.

מרדכי תיכנן מיכלים מיוחדים מפה. סגורים הרמטית. כדי שישמשו להטמנת הארכיון. העבודה עצמה בוצעה במסגריה. בה עבדו חבריו. עתה היה עלי למצוא מקום מתאים לשם הסתרת הכתבים. ב־13 בדצמבר 1942, יצאתי מהגיטו במגמה להיות קשרית. מראי התיצוני לא גילת כי הנני יהודיה ולכן הוטלה עלי המשימה. בקיאה הייתי בסביבות ביאליסטוק ולשוני הפולנית טובה למדי. אחד המבצעים הראשונים שנפלו בחלקי, היה מציאת מקום מתאים לארכיון. כאשר שורות ראשונה. נכתנה ההצעה להטמין אותו באחד הכפרים. נסעתי לשם כך לכפר מסוים באיוור ביאליסטוק. בדקתי אם ניתן למצוא שם מקלט בטוח לחומר. אך המקום לא נראה לי. לבסוף, הוחלט להעביר את החומר לפולני אחד שהתגורר בביאליסטוק. אדם בשם פיליפובסקי, איש הנהגת א. ק. שהתגורר ברחוב פיאסטה. את פיליפובסקי חברתי באמצעות יהודי בשם בלומנטל, והלה הכיר אותו עוד לפני המלחמה. עליידי אחיו, רופא לפי מקצועו, שהסתתר באותה תקופה באחד הכפרים ולא "זכת" להימצא בגיטו ביאליסטוק. פיליפובסקי היה רוקח, או מקורב למקצוע זה. וכנראה שמקצועו הפגיש אותו עם ד"ר בלומנטל. על כל פנים, בימי הכיבוש, עבד פיליפובסקי במחסני התרופות של הגרמנים. התרופות שנתקבלו עבורי בימי מחלתי באו. כנראה, ממקור זה. מאוחר יותר, קיבלתי ממנו מרשאת שיניים על כל אביזריה. והעברתי אותה לידי הפארטיונים שביער. בלומנטל, שעשה לי הכרה עם פיליפובסקי, מילא גם שירות נוסף חשוב בשבילנו. הוא היה עובד מחוץ לגיטו בבית חרושת שברחוב פאבריצ'נה. יום יום היה יוצא ונכנס לגיטו. לכן גם נקבע כמקשר ביני לבין מרדכי.

בשיחותיו עמי, הדגיש פיליפובסקי תמיד כי העזרה שהוא מגיש לגיטו וליצור, נעשית על דעתו האישית ואסור שהדבר יודע לחבריו בהנהגת א. ק. הוא הטמין את המיכלים במחסן אשר בחצר ביתו. ידעתי היטב את המקום. לאחר השיחרור, התכוונתי להוציא את הדברים מה"מליק". אך סמוך ליום השיחרור באה אלי אשתו של פיליפובסקי בבחלה, ומסרה כי אנשי נ.ק.ו.ד. אסרו את בעלה. היא התחננה כי אשתדל לחלץ אותו מידי שוביו. הלכתי אל אנשי הבטחון הפולנים מאו.ב. וסיפרתי להם כי פיליפובסקי היה אחד תבורדים שעמדו לימינו בזמנים האפלים ביותר. הכיר אותי וידעו היטב את משמעות אדוותי. תשובתם היתה, כי פיליפובסקי נעצר, לא בשל מעשיו בעבר, אלא בגלל פעולתו בהווה. כלומר, התירה תחת אושיות המשטר החדש בפולין. כאשר הנסיונות שלי לחלץ את תאיש עלו בתוהו, ניסיתי למצוא את הארכיון בעצמי. אשתו של פיליפובסקי, כנראה מתוך חרדה לעצמה, נעלמה אף היא וביתם נשאר ריק מאדם. היה לי יסוד להניח כי אשתו יודעת על המטמון. והיא תוכל לסייע לי בהשגת הארכיון. מצאתי אותה ולקחתי עמה דברים. היא היתה מפהזת וטענה כי לא ידוע לה דבר על הארכיון ועל מקומו. לא נותרה לי דרך אחרת. אלא לפעול בכוחותי אני. מיכאל, בעלי לעתיד, שירת אז כקצין ביחידת הצבא הפולני בעיר ביאליסטוק. הוא גייס קבוצה של חיילים מצויידים באתים. הביא אותם אל חצרו של פיליפובסקי, וציווה עליהם לחפור בכל הסביבה לפי הוראתי והוראותי. הפכנו את כל התצר על פיה ודבר לא נמצא. בידי היה שירטוט בו צויין המקום. עותק מאותו שירטוט מסרתי לחברתי במחתרת — למקרה שאחת מאתנו בלבד תשאר בחיים.

* ר"ת של משרד בטחון — המשטרה החשאית בפולין החדשה.

כל מאמצי היו לשווא. מאוחר יותר, לאחר שעזבתי את ביאליסטוק, ושהיתי עם בעלי בשווייץ, בשנת 1946, נודע לי כי נמצאו חלקים מהארכיון. כאשר הגעתי בשנות החמישים ארצה, ניסיתי לברר כיצד נתגלו חלקי הארכיון ומה עלה בגורלן של חטיבות אחרות שלא נמצאו ולא פורסמו. האיש שהביא חלק מהחומר ארצה ומסר אותו לרשות "יד ושם", הוא מר טולק (כיום תמיר). שהיה יו"ר הוועדה היהודית ההיסטורית בביאליסטוק לאחר השיחרור. קטעים מספר מהארכיון הגיעו לבית-לוחמי הגיטאות ופורסמו ב"1947 בספר 'דפים מן הדליקה' (הוצאת הקיבוץ-המאוחד). מתוך הבירורים השונים, העליתי כי אחיו של אותו בלומנטל, חזר ממקום מסתור, ונפגש כנראה שוב עם ידידו משכבר, פיליפובסקי, ששחרר בינתיים מהכלא, וחזר לביאליסטוק. באמצעות ד"ר בלומנטל נרכש כנראה החומר. על ידי הוועדה ההיסטורית היהודית בפולין. כמתווכים בעיסקה, חופיעו עוד אנשים. לא ברור אם נתקבל כל החומר שהיה בידו של המחביא, או שחלקים מסגנו עדיין מצויים בידיים פרטיות. כך או אחרת, אני מצפה עדיין ומקווה, כי לא הגענו לסוף פסוק בחיפשינו אחר החומר מארכיון מרסיק-טנגבוים, ואף היחידות החשובות החסרות יימצאו ויראו אור.

*

נשאיתי בביאליסטוק עד לשיחרור. מאז חוסל הגיטו, התקיימו בברית אחרונים, כקבוצה זעירה של יהודים בצד ה"ארי", הקשר והעבודה נמשכו. לא הגיטו היה עתה היעד, כי אם היער, בו היו תחילה מעט בילורוסים, פולנים וקבוצה של יהודים. מאוחר יותר התרחב המחנה עם בואם של קבוצות צנתנים רוסיים, עם הקומברני "רציכובסקי בראש. היינו למקשרות של הבריגאדה הפארטיזנית. בצהרי יום חיסול הגיטו ופריץ המרד — 16.8.43, הגיע אלי חייקה גרוסמן מהגיטו. היה זה בבחינת נס. יצאנו יחד בכיוון הגיטו הגוסס. בדרך, בכיכר קושצ'ינסקי, הבחינה חייקה בבחורה שהכירה מהגיטו. היתה זאת מרילת לוויצקה, המקשרת שבהנהגה הקומוניסטית. פגישת מקרית זו הפכה להיות גורלית בשבילנו. באמצעות מרילת התקשרנו עם הפארטיזנים והעברנו ליצר את השרידים הניצולים מן הגיטו. במקשך זמן מה היינו גם המשענת הכלכלית לקבוצה זו. שגדלה והיתה כמעט בלתי-מזויינת וחסרת-חסות עד שהגיעו הפארטיזנים הסובייטיים והצנחנים לסביב בות שלנו.

היתה זאת תקופת קשה מאוד. כל אחד מאתנו, הנשארים, התחבט בייסורים וחרונות משתקים. גם הפארטיזנים החדשים, אלא שעלת בידם להנצל ולהמלט ליצר, לא היו שלמים עם צערם. היו כאלה שראו בצעד זה מעין בריחה ובנידה בחברים ובמשפחות שנפלו בגיטו או הובלו למות.

ואנו, הבחורות המועטות, חייבות היינו להיות החזקות. מרסאות את הפצעים הפיזיים והנפשיים. היינו בתחילה, מיד לאחר המרד, קבוצה של שש בנות — נציגות של כל התנועות שפעלו בגיטו: אגידה רוח וליזה צ'אפניק מהקומוניסטים, חייקה גרוסמן, חסיה בילצקה ורבקה מאדריסקה מהשומר-הצעיר ואני מהחלוץ-הצעיר-דרור. ב"3.12.43, ביום בו נהרגה רבקה, נשארו חמש.

בקיץ 1944 הרגשנו בעליל את המפלה המתקרבת של הגרמנים. העיר התרוקנה מפקידים ובכירי הגרמנים. ברחובות נראו גרמנים במדים שאיבדו את יחידותיהם.

* מסקד הבריגדה.

משוטטים בקבוצות ובזדרים. באותו זמן הרעברו רוב אנשי המחתרת מן העיר אל היער, וגם חייקה חסית היו ביניהם.

ואילו אני, אנה רחל וליזה צ'אפניק נשארו בתוך העיר. חשבנו כי באי-סדר שהשתרר בעיר ערב התבוסה הנאצית הסופית, עלינו לגלות יוזמה, עלה בדעתנו רעיון, שכיום הוא נראה בעיני כמטורף. ואיני יודעת כיצד עבר המיבצע הזה מבלי ששילמנו בערו בראשיתו. היינו עוצרות חיילים גרמניים בחדרים, אומרים להם שהם "קאפוט", ומציעים להם שימסרו לנו את נשקם תמורת בגדים אורחיים. בדרך זאת השגנו רובה אחד בלבד. אולם לא הסתפקנו בכך. עלה בדינו להשיג בתחבולות שונות נשק נוסף. כאשר הגיע יום השחרור היה ברשותנו ברשות שלוש בנות יהודיות במחתרת ביאליסטוק, מחסן נשק שלם, המחסן היקר שלנו, היה בעיני אנשי הצבא האדום ששיחררו את העיר, כמחסן גרמאות מנור.

באותו זמן החלטנו גם לעשות פעולה נוספת והיא, מיקוש בתיהם של גרמנים. ידענו כי מוקשים זעירים כאלה, שנקראו "מגניטקי", מצויים בידי אוטריאד פארטיזני הפועל במרחקים, ובכן, עלי הוטל לנסוע, לגלות את הפארטיזנים, ולקבל מהם את המוקשים. יצאתי לדרך, הכתובת שקיבלתי היתה של כפר ושם של אשה, אמו של אחד הפארטיזנים ביחידה האמורה. באותו זמן נאסרה כליל ונסיעה ברכבות לאזרחים, רק הודות לקשרי עם עובדי הרכבת, עלה בידי להכנס לתחנה ולחדור לרכבת הפונה לעבר התחנה המת-מוטטת. הרכבת היתה מלאה חיילים גרמניים, וכאשר ראו כי בתורה נקלעת לתוך קהלם, פרצו בקריאות ובצחוק פראי, לא ידעתי מה עלי לעשות עם עצמי, למולי, הכחין בסבב נהג הקטר הפולני והזמין אותי אל תאו, הוא אמר שבמקום זה, יהיה אמנם לא נוח ביותר אך המקום בטוח יותר. נשאיתי אצלי עד שהגענו אל התחנה היעודה.

מצאתי את ביתה של האשה, הבית עמד בקצה היער, סמוך מאוד למסילת הברזל. היתה זו אשה בילוריסית, סיפרתי לה כי אני ומה מבוקשי, היא יצאה, וכעבור זמן חזרה עם גבר, וזה זה המורה של הכפר, כנראה איש אמנם של הפארטיזנים, חזרתי בפניו על סיפורי, הוא השיב לי, כי אחרתי בשעות מספר, כי רק לפני שעות אחדות, שהו הפארטיזנים בסביבה, והם יצאו לביצוע פעולה דחופה ואין לדעת מתי יחזרו. תצטערי מאוד, והסערתי בו כי יעזור לי במילוי משימתי. המורה הציע לי לנסות להדביק את היחידה ביער, הוא התנדב להיות מורה-הדרך, וכך יצאנו שנינו למצוא את יחידת הפארטיזנים העושה דרכה לקראת המיבצע, בדרך פקדה אותנו רוח סערה, מלחי היה איש הגון ביותר, הוא מצא עבורי מקום שהגן עלי מעט בפני הגשם וניסה אף לעזור לי בדרכי, הדבקנו את הקבוצה, הם לא יכלו להתעכב, ולכן עשיתי את המסך הדרך בחברתם והשתתפתי בפיצוץ הרכבת, המיבצע שהיה מוטל עליהם, הם היו כעשרה אנשים, ראיתם קשובים ודרוכים, אך עושים מלאכתם באופן שיגרתי. ניכר היה שאין זו להם הפעם הראשונה. לאחר הפיצוץ, המתינו במרחק מה, כדי לראות ולהעריך את תוצאות הפיצוץ ואת היקפי הנזק, התעורר ביניהם ריכוז אם עליהם להמתין או להתרחק מהר ככל האפשר. אחדים טענו, כי הגרמנים אינם מעזים לרדוף אחרי הפארטיזנים בתוך היער, ולכן אין צורך להתרחק, בכל זאת, הוחלט לנוע מהר ככל האפשר ולהתרחק מהמקום. החזקתי את נעלי בידי וצעדתי בגרביים, ידעתי כי עלי לחזור עוד העירה, ולא אוכל לחופיע ברחוב עם נעליים ממוטות בבזך וטוב של יערות. קיבלתי מוקש אחד בלבד ועם שלל זה, חזרתי לביאליסטוק.

בימים האחרונים, נראו סימני המלחמה גם בתוך העיר. לא היה מקום בטוח והכל שרוי היה במצב של בהלה והתפוררות ואז, הציעה לי ליוז צ'אפניק, כי נעבור למיקלט שהוכן עליידי הגרמנים. ליוז עבדה אצל הגרמנים וסודות רבים שלהם היו נהירים לה. וכך עברנו אנו, שלוש הבנות, לאותו מיקלט בו ציפינו ליום השיחרור הממשמש ובא. בדרכנו אל הבונקר, עברנו דרך עיר בוערת. בתוך הבונקר לא מצאנו איש. לא היה לנו מה לאכול ובמשך הימים הבאים, הסתפקנו במה שאניה הביאה איתה מבית המלון בו עבדה. באחד הימים, שמענו לפתע שיחה בשפה הרוסית. ממש בקירבתנו. לא ידענו אם רוסים הם אלה, הנמצאים בשירות הגרמנים, או ראשוני החיילים הסובייטיים שחדרו לעיר. לאשרנו הרב, היו אלה הרוסים הראשונים שהגיעו לעיר. הם הצביעו על הכיוון ממנו עומד הצבא להיכנס, ואנו החלטנו להכין קבלת פנים לחילות המשחררים.

ביום השיחרור או בסמוך לו, התחלנו להתכונן לקבלת הפנים שנערך לצבא האדום בביאליסטוק. אנו, שלוש בחורות יהודיות, ליוז צ'אפניק, אנה רוד ואנוכי, אירגנו הפגנה לכבוד הצבא האדום המתקרב לעיר. התברר אז, שאניה רוד שמרה על הדגל האדום במשך כל ימי הכיבוש ועתה הוציאה אותו מהמחבוא. אין אני יודעת כיצד הצליחה לשמור על הדגל במקום עבודתה. מלון ריץ. שבמשך כל ימי הכיבוש היה מבצרם של הנאצים בעלי הדרגות. לא רבים הצטרפו להפגנתנו. מרבית תושבי העיר, עזבו את בתיהם ויצאו לכפרים. הנוחרים, התבצרו מאחורי תריסים נעולים ורק מעטים יצאו איתנו לרחוב. יצאנו למבואת העיר ובירכנו את הצבא האדום. בשם המחתרת. הלהקה שליוותה את חלוץ הצבא, ערכה לכבודנו קונצרט.

כאשר חזרנו הביתה, הסתבר לנו, כי ביקרו בו גנבים ומעט החפצים הפרטיים שלנו, נלקחו. ליוז צ'אפניק שהיתה בחורה מעשית מאוד, לא השלימה עם הנבלה, והחליטה להתחקות אחר הגנבים. ואמנם, הללו נתגלו. החפצינו הוחזרו. רק המעיל שלי לא חזר אלי. במעיל זה נשמרה כל העת, מנת הציאנקלי שקיבלתי מידיו של מרדכי.

לאחר השיחרור, יצאתי שוב לאותו מקום, בו היה הבונקר האחרון של האירגון. וחופשתי עקבותיו של מרדכי, לא מצאתי דבר, זולת כמה כדורי רובה מפוזרים.

נשאר רק צורר מכתבים: "כמה מוזר כל זה! רק זה עתה ראיתי נקניק (רובים). היום עומדים להביא חדשים, אנשים מתכוננים לצאת לדרך (לעיר). אני חי רק עם זה ולמען זה. ובכל זאת אני מתלהב מזההר השקיעה ושלוחות ערב הקיץ". ועוד: "את סיפון האניה הטובעת, ערב אחרון הראדיוטלגרפיסט. אסלא את החובה שחלה עלי לפי התור..."

SUMMARY

Twice in Auschwitz, by Betsalel Mordowicz.

The author of these memoirs is Betsalel Mordowicz, a man who was twice taken into the Auschwitz Concentration Camp, and succeeded in surviving.

In Slovakia, Mordowicz remained for a short time in the underground, among a group of five Jews, all concentration camp escapes. There, they met the Papal Legate, told him the true story about Auschwitz and demanded action by the Free World.

By chance, Mordowicz was arrested again, and handed over to the Gestapo by the Slovakian Police. As a Jew, he was sent to Auschwitz, and so, for the second time, he came to the same death camp.

Thanks to the solidarity and help of other veteran prisoners who knew him, Mordowicz succeeded in hiding his identity. He remained in a small camp near Auschwitz until the end of the war.

Two Hard Weeks, by Pinhas Zajonc.

Pinhas Zajonc tells of his life in hiding in a forest, in a short, autobiographical chapter. Zajonc was a young child in Eastern Poland, when his family decided to keep away from gentiles during the war. But, in the forest, too, there were enemies, and the German soldiers found their hiding place in a cave.

Zajonc saw his family killed, and only he and one of his relatives survived.

Three essays are dedicated to the 25-th anniversary of the Bialistok Ghetto Uprising

1. In a summary, Halka Grosman, one of the leaders of the Bialistok underground, relates the development of Jewish fighting organizations in Bialistok. She tells about the difficulties and obstacles in the way of establishing connections with the partisans in the forest.

She also describes the relations between the Jewish fighters and the Polish underground in Bialistok.

2. Dr. Shimon Datner, a historian and former partisan, describes the flight of the first group of Jewish fighters from the Bialistok Ghetto into the forest. Dr. Datner himself was the leader of the group and active in the Bialistok communist underground. Their escape from the Ghetto was accompanied by many troubles and dangerous adventures. The author tells the whole story with talent and detachment.

These memoirs of Dr. Datner were presented to the Moreshet Archives several years ago, and we publish them in our issue for the first time.

3. As a young girl, Bronka Kilwanski was active in the Bialystok Ghetto underground, and was also a close friend of Mordchai Tenenbaum — Tamarof, the commander of the Bialystok Ghetto Uprising.

The testimony of Bronka Kilwanski brings to life the personality of the commander in his public well as his private life. We publish this article as one in a series of essays dedicated to the major Jewish fighters during the war.

The author also tells about her underground activity as a liaison officer between the partisans and the gentile population of Bialystok.

The Jewish Brigade, by Haim Laskow.

General Haim Laskow, a former Chief of Staff of Zahal, draws an outline of the foundation and aims of the Jewish Brigade, which served as a Jewish unit with the British Army during the Second World War.

The part of the Jews in the general underground in France,

by Lucien Steinberg

Lucien Steinberg, a historian and member of the staff of the Jewish Documentation Center in Paris, attempts to portray the part the Jews played in the French anti-Nazi underground movement.

Steinberg argues that besides Jewish regular soldiers in the French Army, there were also many Jewish volunteers who were immigrants or strangers in France.

The Jews began their anti-Nazi activities even as prisoners in the P.O.W. camps (Stalags). We find many in all the branches of the underground and fighters movement. Most of the Jewish fighters joined the general French units and only a minority among them founded separate Jewish groups. The author describes the activities of these groups and the role played by individual Jews.

A special chapter in the history of Jewish resistance was written by the Algerian Jews who participated widely in the taking over of Algeria from the Vichy forces.

The Nazis' Preparations for annihilation of Communists, Jews and parts of the civilian population close to the attack on the Soviet Union ("Operation Barbarossa") by Dr. Marc Dworzecki.

Dr. Marc Dworzecki, a well-known author and lecturer at Bar-Ilan University, gives an account of the methods the Nazis used to break down and murder communists, Jews and parts of the population (by special units), right from the onset of their invasion of the U.S.S.R.